

Pasienio incidentai

LIETUVOS ŠAULIŲ PARTIZANINĖ VEIKLA

ĮVADAS

Santykiai su Lenkija 1920 m. užėmus Vilnių iki Lenkijos žlugimo 1939 m. buvo didžiausias Lietuvos užsienio politikos rūpestis ir nuolatinės įtampos šaltinis. XIX a. pabaigoje Lenkijos politiniuose sluoksniuose pradėjo formuotis, o po Rusijos revoliucijos galutinai išsikristalizavo dvi būsimosios Lenkijos sienų koncepcijos - inkorporacinė ir federalistinė. Lenkų nacionalistų lyderis Romanas Dmowski siekė tokių Lenkijos sienų, kokios egzistavo tarp I ir II Respublikos padalijimų, teigdamas, jog Lietuva gali išlikti tik sudariusi uniją su Lenkija, kitaip ji taps žaisliuku vokiečių rankose¹. Lenkijos socialistų partija, vadovaujama Jozefo Pilsudskio, siekė Lenkijos valstybę sujungti su buvusios Respublikos teritorijomis federaciniais ryšiais ir planavo rytinėse žemėse įkurti lenkų (centras - Vilnius), lietuvių (Kaunas) ir baltarusių (Minskas) kantonus². Tačiau nei federalistinės, nei tuo labiau inkorporacinės idėjos nebegalėjo suvilioti lietuvių visuomenės ir politikų, kurie Lietuvą suprato kaip visiškai savarankišką valstybę.

Nepavykęs POW perversmas 1919 metų rugpjūčio pabaigoje dar labiau padidino lietuvių nepasitikėjimą lenkų restitucine politika. Po šio incidento lietuvių ir lenkų santykiai tiek įsitempė, kad federacija tapo neberealium tikslu. Anot

žymaus vilniečio Stanislawo Stommos, Belvederis vietoj racionalių santykių su lietuviais pasirinko būdą nuversti Kauno vyriausybę ir ejo konflikto keliu. Pirmasis manevras buvo POW maištas, toliau - generolo Želigowskio akcija, trečiasis žingsnis buvo Vilniaus seimo rinkimai ir pagaliau ketvirtasis - 1922 metų sausio 10 d. Vilniaus seimo nutarimas ir krašto inkorporacija į Lenkijos sudėtį³.

Natūrali lietuviškojo nacionalizmo dalis buvo antilenkiškumas, susiformavęs XIX a. tautinio atgimimo metu ir dar labiau sustiprėjęs per Vilniaus konfliktą. Priešiškumas lenkams buvo svarbus lietuvių tautos konsolidavimo elementas. Saulių sąjungos propagandinėje veikloje antilenkiškos nuostatos buvo ženklios. Lietuvių patriotizmu, „tautiškumu ir šauliškumu“ šaulių ideologijoje buvo remiamasi kaip ginklu prieš lenkų kultūrinę ir karinę ekspansiją. Vilniaus krašto problema 1920-1939 metais buvo daugumos lietuvių jausmų ir emocijų objektas, tačiau kažin ar galėjo būti kitaip. 1919-1920 metais lenkai Lietuvoje (o tuo labiau tautinės demokratijos atstovai) nesuprato lietuvių nuostatos kurti nepriklausomą valstybę, laikydami tai „ambicijomis“, „siauromis tautinėmis aspiracijomis“ ir „šovinizmu“.

1919 metų POW agentai, žvalgybiniuose pranešimuose apibūdindami Lietuvos karininkus ir politikus, vartojo tik

du terminus - „šovinistas" (t.y. Lietuvos nepriklausomybės šalininkas) ir „simpatikas-unionistas" (t.y. unijos su Lenkija šalininkas)⁴.

Šaulių sąjungos propagandinėje kampanijoje prieš lenkus nebuvo skiriamos nei unionistinės, endekiškos, nei Pilsudskio federacinės koncepcijos. Lenkijos politika ir politikai buvo vertinami vienu masteliu - jie visi laikomi Lietuvos nepriklausomybės priešais. 1921 sausio 25 d. LŠS viršininkas V.Putvinskis Sąjungos vadams išsiuntinėjo kariuomenės vado aplinkraštį, jog iš sąjungos būtina pašalinti visus šaulius, kurie yra profesinių sąjungų nariai, kadangi ši sąjunga oficialiai pareiškė „nedalyvausianti šioje mūsų su lenkais kovoje"⁵.

1919-1920 metais šauliai kartais savavališkai darydavo kratas ir suiminėdavo asmenis, įtariamus šnipinėjimu Lenkijai. Tai sukeldavo lenkų frakcijos Steigiamajame Seime protestus ir sudarydavo pagrindą antišauliškiems gandams plisti. 1919 m. lapkričio 5 d. Taujėnų būrio šauliai buvo suėmę kunigaikštį K.Radvilą, kuris, anot šaulių, „vertė pamazgas ant lietuvių visuomenės veikėjų". K.Radvila pasiskundė prezidentui A.Smetonai. Šis pavedė Krašto apsaugos ministerijai ištirti incidentą. 1919 m. lapkričio 17 d. buvo įsakyta Taujėnų šaulių būrį nuginkluoti⁶.

1920 m. rugsėjo 17 d. Krikščionių demokratų bloko atstovė M.Galdikienė Steigiamajame Seime skundėsi, kad šauliai ir milicija darė savavališką kratą pas rašytoją Lazdynų Pelėdą (Sofiją Pšibiliauskienę), ieškodami lenkiškų proklamacijų, ir kad jai nebuvo duotas leidimas nuvykti į Vilnių⁷. Bajoriška kilmė kaimo šauliams dažnai asocijuodavosi su lenkomanija. Po tokių incidentų 1920 m. spalio 5 d. Šaulių sąjungos vadovybė griežtai uždraudė šauliams daryti kratas, areštus ir rekvizicijas be kariuomenės vado įsakymo.

1920 m. spalio 29 d. kariuomenės vado pik. ltn. K.Žuko įsakymu savavaliaujantys Šaulių sąjungos nariai buvo laikomi plėšikais ir turėjo būti teisiami karo lauko teismo⁸. Tačiau nėra duomenų, jog būtų iškelta tokio pobūdžio bylų. Šaulių propagandoje vyravo pagrindinio priešio įvaizdis. Skaitant 1920-1923 metų „Trimito" straipsnius, susidaro išpūdis, jog savo antilenkiška propaganda Šaulių sąjunga pasiekė radikaliausią nacionalistinę ribą. Lenkus neabejotinai turėjo žeisti maršalo Pilsudskio palyginimai su „žmogžudžiu" ar „išgama" ir Šaulių sąjungos plakatai, vaizduojantys užgrobtame Vilniuje vaikščiojančią kiaušlę, paršiukus su konfederatėmis. 1923 m. sausio 4 d. „Trimito" vedamojo „Lietuvi, kas tavo didžiausias priešas?" autorius, pabrėžęs lietuviybės naikinimą Vilniaus krašte, užbaigė jį tokiais žodžiais:

Taigi kas rytą vakarą kartokime trimito balsu: - Lietuvi, kas tavo didžiausias priešas? Ir atsilies tad mūsų širdyse Gedimino Pilies Kalno dvasių aidas: - Tavo didžiausias priešas - lenkas.⁹

Šaulius erzino ir Kauno lenkų laikraščio „Dzien Kowienski" bandymai ieškoti pariteto tarp Vilnijos lietuvių ir Lietuvos lenkų padėties. Anot šaulių propagandos, tai buvo tik „Varšuvos liokajų ir jos budelių Vilniaus krašte" nuomonės:

Mūsų broliai vilniečiai tiesiai ir drąsiai kovoja su Lenkijos engėjais (...) O mūsų pusiaulenkų, pusiaulietuvių, pusiaušnių, pusiaupiliečių išmatos mėgsta tik iš užkampių kąsti mus, šaulius, ir mūsų šventą tikslą - nepriklausomą Lietuvą.¹⁰

Šaulių būrių nariai protestuodavo prieš lietuvių gyventojų persekiojimą Vilniaus krašte, prieš provokacijas prie demarkacinės linijos ir kviesdavo imtis griežtų priemonių apribojant lenkų gyventojų teises Lietuvoje, uždaryti lenkų gimnazijas ir mokyklas.

1920 metais svarbiausiu Lietuvos politiniu klausimu pasirašius taikos sutartį su Sovietų Rusija tapo Vilniaus klau-

simas ir su juo susiję Lietuvos ir Lenkijos santykiai. Lenkų ir lietuvių konfliktas buvo vienas tų tautinių-teritorinių konfliktų, kurie užgriuvo Vidurio ir Rytų Europą po Pirmojo pasaulinio karo. Tačiau lenkų ir lietuvių ginčas buvo unikalus tuo, jog lietuviai siekė atgauti kraštą, kuriame buvo jų sostinė, ir į visas tarptautines problemas žiūrėjo pro Vilniaus klausimo prizmę¹¹.

1920 metų liepos pradžioje Raudonoji armija pradėjo didelį puolimą prieš lenkų kariuomenės dalis ir išstūmė jas iš Rytų Lietuvos. Pavojaus akivaizdoje Lenkija 1920 m. liepos 4 d. pareiškė norą užmegzti diplomatinius santykius su Lietuva, t.y. pripažino ją *de facto*, ėmė atitraukti savo kariuomenę už vadinamosios Foscho linijos ir sušvelnino savo didžiaavalstybinę poziciją¹².

Pasirašius taikos sutartį su Sovietų Rusija, Lietuvos kariuomenė išžengė į Vilnių liepos 19 d., peržengusi 1919 m. gruodžio 8 d. Foscho liniją Suvalkuose, užėmė Seinus, o liepos 29 d. - ir Suvalkus. Po „*cud nad Vaistą*“ 1920 m. rugpjūčio viduryje lenkai pareikalavo, kad lietuviai atiduotų per vasaros kampaniją užimtas teritorijas, ir atsiėmė Suvalkus ir Seinus. Prasidėjo intensyvūs lietuvių ir lenkų susirėmimai. Rugpjūčio 30 d. Lenkijos kariuomenė įsiveržė į Suvalkiją ir pasiekė Foscho liniją. Rugsėjo pradžioje Augustavo miškuose vyko kautynės, kuriose lietuvių kariuomenė patyrė didelių nuostolių ir buvo priversta atsitraukti.

Padėtis darėsi vis grėsmingesnė. 1920 m. rugsėjo 20 d. Tautų Sąjungos Tarybos sprendimas ne tik patvirtino Lenkijos teisę į gruodžio 8 d. Foscho liniją, bet ir paskatino okupuoti sovietų pripažintas Lietuvai, bet dar neišvaduotas teritorijas¹³. Rugsėjo 22 d. lenkų kariuomenės brigada ir dvi pėstininkų divizijos vėl pradėjo puolimą Seinų, Gibų, Želvos ir Kapčiamiesčio rajonuose ir išplėtė jį visoje fronto linijoje. Anot lenkų istoriko

P.Lossowskio, šio puolimo metu Lietuvos kariuomenė neteko 1700 karių¹⁴, tačiau šis skaičius yra gerokai padidintas. Šiaip ar taip, karinis pavojus Lietuvai buvo realus. Šio pavojaus realumą liudija ir krašto apsaugos ministro ir vyriausiojo kariuomenės vado įsakymai kovoti su „tuščiais gandais“, skleidžiančiais paniką tarp gyventojų. Buvo uždraustos visos kalbos karo tema visuomeninėse ir viešosiose įstaigose, visi pranešimai žodžiu ir raštu apie lietuvių ir lenkų karo veiksmus¹⁵.

1920 m. rugsėjo 11 d. buvo sudarytas Lietuvos gelbėjimo komitetas (pirmininku tapo ministras pirmininkas M.Sleževičius), kurio nariai buvo ir Šaulių sąjungos lyderiai. Atsiliepdama į Steigiamojo Seimo atsišaukimą gintis nuo Lenkijos užpuolimo, Šaulių sąjunga ragino gyventojus stoti į šaulių būrius, padėti kariuomenei, aukoti pinigus ginklams pirkti, maistą ir šiltus drabužius¹⁶. Po tragedijos Augustavo miškuose, beveik žlugus frontui ir sėkmingai pasibaigus lenkų puolimui rugsėjo 22-24 d., šaulių parama kariuomenei įgavo naują prasmę.

Lenkų pafrontės zonose šauliai ėjo sargybą, sulaikydavo lenkų šnipus (ypač daug tokių šnipų buvo sulaikyta Kalvarijos - Vištyčio ruože), dezertyrus, susikaudavo su lenkų partizanais. Patriotizmo ir noro apginti savo žemę nestokota Alytaus apskrityje, kurioje 1920 metų rudenį buvo suorganizuota apie 700 šaulių ir gauta apie 1000 pareiškimų įstoti į Sąjungą. Šaulių būriai buvo organizuojami supaprastintu būdu - nebuvo nei naujų šaulių apskaitos, nei registracijos. Į šaulius stėjo ištisi kaimai, negalėdami pakęsti lenkų kareivių ir partizanų plėšikavimo ir smurto, kuris tapo nuolatinio reiškiniu Vilniuje ir Dzūkijoje. Patys lenkų karininkai 1920 metų vasarą pažymėjo, kad „gyventojai lygina mūsų armijos elgesį su Raudonosios armijos elgesiu, ir tas palyginimas yra ne mūsų naudai“¹⁷.

Steigiamasis Seimas į gyventojus **Piliečiai!**

Lenkai, Lietuvos dvarininkų vedami, puola mūsų žemę, plėšia mūsų sodžius, miestus, lieja mūsų žmonių kraują; jau priėję Nemuną, vis gilyn Lietuvon veržiasi.

Negelbėjo mūsų valdžios taikingumas, negelbėjo mūsų pasiūlymas nekovoti, nelieti kraujo, bet fle-tuvių lenkų ginčą pavesiti išrišti Tautų Sąjungai.

Nesitaikė su mumis lenkų valdžia, neklausė ir Tautų Sąjungos, netaikė ir nesitaiko, nes jai rūpi tik vienas dalykas: užkovoti ir pavergti mus, sunkią ranką ant mūsų uždėti.

Platus mūsų laukai, derlingos dirvos, tankūs miškai, Lenkuos gi maža gerai dirbamos žemės, maža miškų, daug žmonių, neužtenka duonos.

Todel veržiasi jie mus pavergti, kad mūsų žemes lenkais apgyvendintų, veržiasi jie mus pavergti, kad, mus sumindžiojus, į plačiąją jūrą išleistų, su viso pasaulio prekybos ryšiais susirištų; veržiasi jie mus pavergti, kad iš mūsų arklius, galvijus, duoną rekvizuotų, nes jų begaliniai karai su kaimynais ištuštino jų kraštą, nes jie savo duona kariuomenės neįstengia išlaikyti.

Veržiasi jie mus pavergti, nes juos veda mūsų dvarininkai, o šie gerai numano, kad jei bus Lietuva nepriklausoma, tai praras jie savo dvarus, dvarų žemę žmonėms bus išdalinta, tai amžinai jie ant mūsų savo galybės nustos.

Mūsų valdžia darė, daro ir darys visą, kad ir dabar dar taiką su lenkais padarytų, bet mes neturime užleisti lenkams savo žemės mindžioti ir terioti.

Ne, mes to neleisime! Mes ginsime savo žemę nuo lenkų užgrobimo bei kolonizacijos, nes jei neapginsime, tai suvargsime, elgetomis tapsime, tai eisime į svetimus kraštus svetimiesiems turtų krauti, sunkiuos darbuos vargtų.

Ginkime savo ramius gyventojus nuo lenkų kariuomenės skerdynių, ginkime mūsų moteris nuo išniekinimų.

Ginkime savo sodžius ir miestus nuo lenkų kariuomenės plėšimų, ginkime savo aruodus, nes jei neapginsime, tai mus laukia dar didesni vargai, kaip įvairių okupacijų laikais.

Ginkimės nuo svetimos, mūsų dvarininkų vedamos kariuomenės, nes jei nesiginsime, tai dvarininkai pas mus viršų paims, tai mes niekad negalėsime žemės reformos padaryti, tai dvarai dvarininkų rankose liks arba bus išdalinti lenkų legioninkams.

Ginkimės nuo jų, nes jie neša dvasios vergiją visam kraštui, neša dvasinę pražūtį visoms tautoms, Lietuvoj gyvenančioms.

Ginkimės nuo lenkų puolimo kas kuo galėdamas: stodami į šaulių būrius, ginkimės, duodami kariuomenei laikyti, ginklams pirkti savo turtą: aukso, įvairių brangenybių, parūpindami kariuomenei marškinių, pirštinių, šiltų rūbų, pildami į valdžios sandėlius grūdų, įvairaus maisto.

Kiekvienas padoras jaunuolis, sveikas vyras, turi sėsti savo žirgą ir karan joti arba, miškuos, krūmuos susitelkus, sekti kiekvieną lenko užpuoliko žingsnį ir kautis su jais, kautis kol nei vieno ginkluoto lenko mūsų žemėj neliks. Mūsų garbą, narsą kariuomenė savo kruvinėmis gina tėvų žemę, gulto savo galvas, bet jos pajėgos be visuomenės paspirties neištesa atsispirti lenkų legionams.

Kas pasigailės savo turto mūsų kariuomenei laikyti, kas vergiškai pabijos ginklo tvirtis, tas leatmena, kad atėjęs lenkas tą turtą atims, kad jis mus mindžios, niekins, kad mūsų vyrus mobilizuos, savo kariuomenėn išvars.

Jei neliesime kraujo savo kraštą, savo laisvę gindami, tai liesime jį už lenkų ir mūsų dvarininkų reikalus.

Šiandien mes turime pasidaryti amžinai laisvi, nepriklausomi, turime savo turtą apginti, arba amžinai svetimiems vergauti, jiems turtą krauti.

Tegyvuoja Nepriklausoma, pačių žmonių valdoma Lietuva!

Kaunas, 1920—IX—25 d.

Steigiamasis Seimas,

1920 metų rugsėjo 17 d. Alytuje buvo įsteigtas Šaulių fronto štabas (ŠFŠ), kar-tais dar vadinamas „Lenkų fronto šta-bu“, kuris turėjo koordinuoti visas šau-lių operacijas fronte. Štabo viršininku tapo Matas Šalčius. Buvo įsteigti šaulių lauko štabai Kalvarijoje (I), Ukmergėje (II), Utenoje (III), Alytuje (IV) ir Kaune (V). Spalio mėnesio pabaigoje ŠFŠ per-sikėlė į Kauną, iš kur ir pradėjo vado-vauti lauko štabams. Svarbiausi lauko štabų uždaviniai buvo rinkti žinias apie lenkų plėšikavimus, juos protokoluoti, persiuntinėti gyventojų skundus Lietuvos vyriausybei ir užsienio misijoms Kaune.

1920 m. spalio 24 d. LŠS Centro valdy-ba patvirtino kadrinį karininką kapito-ną J.Klimaitį vyriausiuoju šaulių vadu. Visi iki šio nutarimo pafrontės zonoje buvę savarankiški šaulių būriai perėjo lauko štabų žinion¹⁸. Kalvarijos ir Aly-taus lauko štabai buvo suplanavę mobi-lizuoti po 2000 šaulių, taip pat sudaryti 300-400 šaulių ekspedicinius pulkus ko-vai ir diversinei veiklai priešo užnuga-ryje¹⁹. Visi šie projektai gražiai atrodė planuose, tačiau trūkstant ginklų, amu-nicijos ir ypač arklių, juos įgyvendinti buvo nerealu. Pavyko mobilizuoti tik apie pusę norimo skaičiaus šaulių²⁰, o ekspe-diciniai pulkai visai nebuvo sudaryti.

Į Šaulių sąjungos būrius valstiečiai stojo ne tik norėdami apsiginti nuo lenkų plėši-kavimų ar iš patriotizmo. 1918-1920 me-tais noras gauti žemės pastūmėjo tūkstan-čius valstiečių į kariuomenę. 1920 m. Lietuvos valdžia, dalydama žemę, siekė ne tik ekonominių, bet ir politinių tiks-lų. Pirmieji ir daugiausia žemės gavo buvę karininkai ir kareiviai, savanoriai, partizanai bei šauliai. Iš 38 700 naujakurių 10 600 buvo savanoriai ir pirmaisiais ne-priklausomybės metais į kariuomenę mobi-lizuoti kariai²¹.

Želigowskio žygio metu Matas Šalčius labai rūpinosi, kad šauliams būtų su-teikta privilegijų skirstant žemę. 1921

metų vasarą Lietuvos Steigiamasis Sei-mas priėmė įstatymą, pagal kurį šauliai kaip reguliariosios kariuomenės kariai galėjo naudotis visomis kariškių teisė-mis ir privilegijomis, o nukentėję kovo-se gaudavo pensijas ir pašalpas²².

PER GENEROLO ŽELIGOWSKIO AKCIJĄ

Lietuvių ir lenkų kariniai susirėmimai trumpam aprimo 1920 m. spalio 7 dieną pasirašius Suvalkų susitarimą. Likus dviem dienoms iki Suvalkų sutarties pa-sirašymo, Rygoje buvo pasirašytas So-vietų Rusijos ir Lenkijos susitarimas, pa-gal kurį Sovietų Rusija atsisakė garan-tuoti Lietuvos rytines sienas, ką ji buvo įsipareigojusi pagal Maskvos sutartį. Ru-sija nebetrukdė Lenkijai okupuoti Vil-niaus ir „prolietuvišką“ poziciją ėmė reikšti tik spalio pabaigoje²³. Praėjus vos porai dienų po Suvalkų sutarties pasi-rašymo, generolas Lucjanas Želigowskis, gavęs Pilsudskio nurodymus, pasiskel-bė „maištininku“ ir pradėjo žygi į Vilnių.

Želigowskis buvo gimęs Ašmenoje, ba-jorų šeimoje, puoselėjusioje tvirtas len-kiškojo patriotizmo tradicijas. Žygyje į Vilnių taip pat galima išvelgti patriotiz-mo ir romantiškų poelgių (kreipimasis į „Vidurio Lietuvos“ žmones, lietuvių be-laisvių paleidimas su ginklais ir maisto atsargomis), tačiau toks Sienkiewicziaus stiliaus romantizmas mažai ką bendra turėjo su politine realybe. Želigowskio armijos karininkų nuotaikos buvo nacio-nalistinės - endekinės, eiliniams karei-viams nebuvo kalbama apie „maištą“, jiems buvo pasakyta, jog einame „mušti lietuvių ir atsiimti Vilniaus“²⁴. Želigow-skio atsišaukime „*Do ludności Litwy Srod-kowej*“ buvo kalbama apie istorinį lietu-vių ir lenkų bendrumą, bet tuo pat metu Lietuvos valstybė (Kauno Lietuva) buvo kaltinama užėmusi „lenkišką Vilnių“.

Pirmajame kovos dėl Vilniaus etape karo veiksmai tarp Želigovskio dalinių ir lietuvių pajėgų nebuvo labai intensyvūs, išskyrus susirėmimą prie Merkio upės. Zeligowskio „maištininkai“ turėjo gyvosios jėgos pranašumą, taip pat jį rėmė Vilniaus gyventojai lenkai, kurie ten praktiškai pradėjo sukilimą prieš atsitraukiančias lietuvių kariuomenės dalis. Tuo tarpu lenkų kariuomenė, nežinodama lietuvių pajėgų dydžio, karinę užduotį vykdė prastai ir sugaišo per daug laiko stumdama silpnesnes lietuvių pajėgas²⁵. Paramą lietuviams - kareiviams ir negausiems šaulių būriams - teikė Vilnijos žydai.

Partizaninį karą kovojusių šaulių pasipriešinimą pažymėjo ir Želigowskio armijos karininkai. 13-ojo ulonų pulko majoras S.Aleksandrowiczius savo atsiminimuose rašė:

(...) turėjome nuostolių nuo jų partizanų „šaulių“. Sekė mus iš uždangos, iš miškų pakraščių ar iš už pelkių mus apšaudydavo. Paimti į nelaisvę su ginklu rankoje ir nuteisti sušaudyti neleisdavo užrišti akių. Mirdavo drąsiai, su orumu, atiduodami gyvybę atskirumo ir nepriklausomybės idėjai.²⁶ Lietuvos kariuomenės majoras K.Musteikis 1920 metų spalio mėnesį pažymėjo, jog šaulių veikla, o ypač jų žvalgybos darbu (vietiniai šauliai gerai pažįsta priešo pozicijas ir „išgamų lizdus“) jis yra patenkintas²⁷. Šauliai padėdavo gaudyti lenkų agentus, arkliavagių ir kitus kriminalinius nusikaltėlius, kurie naudojosi karinių susidūrimų metu kylančia sumaištimi. Žvalgybai organizuoti 1920 metų lapkričio mėnesį buvo sudarytas specialus Centro valdybos skyrius - Žinių koncentracijos biuras (ŽKB), vėliau reorganizuotas į Konspiracinį skyrių. Nuo įsikūrimo ŽKB vadovavo V.Daudzvardas. ŽKB registruodavo lenkų kariuomenės nusikaltimus prieš civilius lietuvius, rinko gyventojų skundus su nukentėjusiųjų parašais ir perduodavo juos Lietuvos užsienio reikalų ministerijai.

1920 m. lapkričio 21 d. LŠS Centro valdyba įsakė šaulių fronto štabų vadams „surinkti žinias apie lenkų plėšimus, siųsti delegacijas su kaimo gyventojų skundais pas ministrą pirmininką ir svetimas misijas Kaune“, nusiųsti šaulius į neutraliąją zoną agituoti vietinius gyventojus²⁸. Buvo renkami duomenys apie okupuotos Lietuvos gyventojus, lenkų kariuomenės nuotaikas, registruojami nusikaltėliai ir priešvalstybine veikla užsiimantys asmenys Lietuvoje (į atskiras grafas buvo įrašomi lenkai ir komunistai). Iki 1922 metų vasaros ŽKB „Juodojoje knygoje“ buvo užregistruoti 1237 įtartini lenkų tautybės asmenys ir 132 įtariamai komunistine veikla²⁹.

1921-1922 metais Krašto apsaugos ministerijos žvalgų dalis ėmėsi plačiau naudotis šaulių paslaugomis renkant karinę informaciją, taip pat permetant žvalgus ir žvalgybos kurjerius į Lenkijos kontroliuojamą teritoriją. Ligi tol KAM žvalgybos skyrius nelabai pasitikėjo Šaulių sąjunga, nes, žvalgybininkų nuomone, į ją patekdavo daug atsitiktinių asmenų³⁰. Užsimezgas žvalgų dalies ryšiams su 1922 metais įkurtu Konspiratyviniu skyriumi (viršininkas M.Mikelkevičius), į jį buvo perkeliama ne visada geriausi žvalgybos skyriaus darbuotojai. 1922 m. rugsėjo mėnesį iš KAM žvalgybos skyriaus į Konspiratyvinį skyrių buvo komandiruoti du instruktoriai - baltarusiai P.Jurkevičius-Privalovas ir P.Gajevskis-Ugriumovas, kurie vėliau buvo demaskuoti kaip lenkų šnipai³¹. Po tarnybos KAM žvalgybos skyriuje į LŠS Konspiratyvinį skyrių 1922 m. sausio 6 d. buvo perkeltas buvęs Kauno komendantas Juozas Mikuckis, pažemintas iki eilinio už leidėjo Antano Dirsės nužudymą. Žvalgybos skyriaus ir Šaulių sąjungos ryšiai dar labiau sustiprėjo 1922 spalio 12 d. LŠS viršininku tapus patyrusiam žvalgybininkui kpt. P.Klimaičiui, kuris iki lapkričio 16 d. dar ėjo ir KAM žvalgų dalies viršininko pareigas.

Lietuvai sustabdžius Želigowskio puolimą, 1920 m. lapkričio 29 d. Kaune buvo pasirašytas paliaubų susitarimas. Nors Lietuvos diplomatai kaip preliminariinės sąlygos reikalavo išvesti lenkų kariuomenės dalis, o Antantės Karinės kontrolės komisija palaikė šį reikalavimą, Kauno susitarimas sukūrė 6 kilometrų pločio neutraliąją zoną tarp dviejų pusių. *De facto* buvo įkurtas naujas pasienis. Neutraliąją zoną apleidus lietuvių ir lenkų reguliariosios kariuomenės būriams, ji turėjo būti demilitarizuota. Tačiau į ją abi pusės siūsdavo perrengtus karinius dalinius, prisidengusius partizanų ar milicijos pavadinimais. Kartu ir iš vietos gyventojų buvo kuriamos partizanų grupės.

Padėtį neutraliojoje zonoje iki jos pasidalijimo kontroliavo neutraliosios zonos lenkų milicija (*Milicja ludowa pasu neutralniego*) ir lietuvių milicija, susidedanti iš vietos gyventojų bei šaulių partizanų. Iki 1921 metų vasaros susikūrė partizanų būriai ir Lenkijos kontroliuojamose teritorijose - Linkmenų, Dūkšto, Rimšės, Tverečiaus, Adučiškio, Švenčionių valsčiuose. Giedraičiuose šaulių būrys buvo sukurtas prisidengus „artistų mėgėjų kuopelės“ pavadinimu³².

Lenkų milicijai (toliau tekste - MLPN) Vilniaus krašte ir neutraliojoje zonoje vadovavo Vilniuje įsikūrusi Krašto saugumo sąjunga (*Związek bezpieczenstwa kraju*), kuri susiformavo iš buvusios POW struktūros. MLPN neutraliojoje zonoje turėjo apie 2000 ginkluotų vyrų, kuriems buvo mokama 15 000 markių alga per mėnesį. Į MLPN stėjo atvykėliai iš Lenkijos, lenkų kilmės persikėlėliai iš Rusijos ir lenkų kareiviai, kilę iš „Vidurio Lietuvos“. Dažnai lenkų milicininkai lietuvių kariuomenės ir Šaulių sąjungos dokumentuose buvo vadinami partizanais. Lenkų partizanų veiklos kryptys buvo žvalgyba, prolenkiška gyventojų agitacija ir teroristiniai veiksmai. Prieš

lietuvių šaulius partizanus kovojo ir pusiau karinės organizacijos *Zwiazek krajowy*, *Straża kresowa*, taip pat karinė žandarmerija³³.

1920 m. spalio 13 d. lenkų užimtame Vilniaus krašte buvo sudaryti karo lauko teismai, kurie baudė mirties bausme už sukilimų rengimą, geležinkelio gadinimą, kalinių paleidimą, valdininkų ir sargybinių nužudymą, už partizanų teroristinę veiklą. Sunkiųjų darbų kalėjimu buvo baudžiama už ginklų ir sprogs-tamosios medžiagos gaminimą ir slėpimą, telefono gadinimą siekiant nutraukti valstybinius ryšius. Karo lauko teismų nuosprendžiai buvo galutiniai ir vykdomi per 24 valandas³⁴. Šauliai pagal šią jurisdikciją buvo laikomi teroristais.

Nors ilgainiui blėso emocijos, susijusios su kariniais veiksmais ir politine įtampa, padėtis Vilniaus administracinėje apygardoje nebuvo rami. Asmenys, atvirai deklaruojantys savo priklausymą lietuvių tautinei mažumai, buvo diskriminuojami ir negalėjo gauti Lenkijos pilietybės, dirbti valstybinėse įstaigose ir mokytojais mokyklose. Problema buvo politizuota, kai remti tautines mažumas ėmėsi Lenkijos vyriausybė. Panašūs procesai lenkų mažumos atžvilgiu vyko ir Lietuvoje.

Susirėmimai tarp paramilitarinių struktūrų neutraliojoje zonoje, prasidėję po Kauno paliaubų, tęsėsi iki 1923 metų gegužės mėnesio. Neutraliojoje zonoje neveikė jokie kiti, tik ginklo ir jėgos įstatymai, čia buvo suvedinėjamos asmeninės sąskaitos, pasitaikydavo žiaurus keršto atvejų ir banditiškų išpuolių. Ir lietuvių, ir lenkų pusė pristatinėdavo ginklus į neutraliąją zoną, motyvuodamos tuo, jog gyventojai patys turi apsiginti nuo „plėšikų“. Apie 30 000 lietuvių ir lenkų gyventojų gyveno administracinėje anarchijoje ir kentėjo nuo karinių konfliktų. Lietuvos karinės pajėgos negalėjo visapusiškai kontroliuoti pasie-

nio su Lenkija. Taip Suvalkijoje IV pėstininkų divizijos bare 172 kilometrų ruožą kontroliavo 64 nesukomplektuotos sargybos. Neutraliosios zonos baruose I ir II pėstininkų divizijos sargybos buvo tankesnės, bet prieš žvalgai vis tiek galėjo lengvai prasmukti į Lietuvos pusę, nes viena kuopa saugojo 30-40 kilometrų ruožą³⁵. Lenkų žvalgai, 1921-1924 metais rinkdami karinę politinę informaciją, lengvai pereidavo demarkacinę liniją Musninkų - Kernavės ruože³⁶.

Į pagalbą sargyboms pasirašius Kau-no paliaubas buvo kviečiami šauliai. Jų būriams, be neutraliosios zonos apsaugos, buvo numatytos šios užduotys: naujų būrių organizavimas, kovos su lenkų partizanais, milicija bei šnipais, kariuomenės užnugario kontrolė, ryšių palaikymas tarp kariuomenės dalių, žvalgyba³⁷. Ar realios buvo šios užduotys? Organizacinių ir finansinių problemų buvo tiek daug, jog šauliai kartais galėjo tik žvalgyti prieš pozicijas. Dažnai ir žvalgybiniai duomenys buvo menkaverčiai, nes žvalgai blogai orientavosi kariuomenės žemėlapiuose ir nemokėjo suklasifikuoti žinių pagal svarbą. Šaulių būriams trūko karininkų, ginklų, amunicijos, šiltų rūbų ir batų bei pinigų. 1920 metų gruodžio pradžioje šaulių ruožo nuo Valkininkų iki Nemuno upės viršininkas kpt. P.Džiuvė pranešė štabui:

(...) šauliai, užėmę barą, negauna maisto, nuplyšę, ir padėtis darosi nepakenčiama. (...) IV šaulių lauko štabas negali gauti maisto. Jeigu padėtis greitai nepasikeis, būsime priversti savavališkai apleisti barą arba imti maistą iš gyventojų.³⁸

1920 metų pabaigoje daugumos Lietuvos pasienio pulkų vadovybės nuomonė apie šaulius, jų kovinę parengtį ir patriotizmą buvo neigiama. Oficialus Šaulių sąjungos istorikas Jonas Matusas plačiai rašė apie pasiaukojančias šaulių kovas su lenkais³⁹. Lietuvių autoriai emigracijoje teigė, jog ypač aktyvūs buvo šauliai Merkinės, Perlojos, Varėnos, Valki-

ninkų, Molėtų, Labanoro ir Linkmenų rajonuose. Tačiau reikia pažymėti, jog šaulių būriai neatlikdavo svarbesnių karinių operacijų. Dėl ginklų ir karinio patyrimo stokos jų operacijos lenkų užnugaryje buvo nerealiai, o užduotis šauliai vykdavo „partizaniškai“, t.y. nedrausmingai ir neatsakingai. 1920 m. lapkričio 17 d. iš Ukmergės į II pėstininkų pulką Giedraičiuose (pulkas buvo smarkiai išretėjęs po sunkių mūšių ir reikalavo bet kokio papildymo) buvo pasiųsta 100 šaulių, tačiau bataliono vadui mjr. J.Petruičiui prisistatė tik 3 (!)⁴⁰. Kiti išsilakstė pakeliui.

Kariuomenės vadovybė, leidusi šauliams pafrontėje turėti ginklus, buvo nusistačiusi prieš platesnį šaulių būrių organizavimą ir jų apginklavimą pasienio ruože. Tarp kareivių ir šaulių 1920 metų pabaigoje egzistavo nemaža įtampa. 2-ojo pėstininkų pulko vado mjr. J.Laurinaičio raportas atskleidžia šios įtampos priežastis:

1) Šaulių būrių organizatoriai dalijo ginklus visiems, kas tik norėjo, ir prasidėjo kerštai kaimynų atžvilgiu. Patriotų, Tėvynės gynėjų buvo nedaug. Daug ginklų gavo mūsų „naminiai bolševikai“. Apsiginklavo ne vien bolševikų agentai, bet ir ištisos slaptos organizacijos, kurios progai pasitaikius nukreips ginklus prieš Lietuvą. 2) Šauliai užfrontėje ima maistą, arklus iš vietos gyventojų, demoralizuodami kareivius ir gaudami po 20 auksinų per dieną, sako kareiviams: „Jūs, dumiai, visą laiką stovit pozicijoje ir negalit sau tinkamai valgio pasigaminti, o mes per dieną gaunam 20 auksinų, maistpinigius, o kur apsisostojam, ten žaši, ten veršiuką papjaunam ir už tai neatsakom“. 3) Į šaulius surinkti paaugliai nuo 15 metų neturi apmokytų vadų ir nemoka kariauti. 4) Šauliai gauna ginklus, kurių trūksta kariuomenei ir kurių jie nemoka laikyti bei naudoti.

Majoras J.Laurinaitis vadovybę įspėjo, jog reikia reorganizuoti šaulių būrius, nes „ant mano baro arba rajono, kur pulkas bestovėtų, nebus nė vieno šaulio. Pasistengsiu savo valia atimti ginklus ir įteikti tiems, kurie iš tikrųjų

yra Tėvynės gynėjai⁴¹. Bet galbūt tokie pikti J.Laurinaičio žodžiai buvo nulemti ir įtampos dėl lenkų nelaisvėje praleistų dviejų mėnesių - nuo 1920 m. rugsėjo 22 d. iki lapkričio 10 d.? Kariuomenės požiūrį į šaulius 1920 metų pabaigoje galima reziumuoti majoro J.Petraičio žodžiais: „banditai ir vaikai gimnazistai, kurie nereikalingi užfrontėje“⁴². Šaulius žeidė tokie priekaištai, ir atsakydami į juos, jie teigė, jog trūksta ginklų ir aprūpinimo: „Į šaulius fronte greta su kareiviais, einančiais tėvynės sargybą, kai kas dar žiūri kaip į kokius viršžmogius, kuriems nereikia nei ginklo, nei apdaro, nei maisto...“⁴³

Nesusipratimai ir konfliktai tarp šaulių ir karių išnyko 1923 metais nustatčius Lenkijos ir Lietuvos sienas. 1921 metais Lietuvos ir Lenkijos politinis konfliktas tęsėsi toliau ir, anot A.E.Senno, kiekvienas *de facto* situacijos įtvirtinimas buvo Varšuvos pergalė ir Kauno pralaimėjimas⁴⁴. Tautų Sąjungos aktyvūs lietuviai, kurie laikėsi principinės nuostatos Vilniaus klausimu, buvo kliūtis taikos deryboms. 1921 metų žiemos pradžioje Antantės šalys pripažino *de jure* Latviją ir Estiją, palikdama izoliuotą Lietuvą dėl nenustatytų sienų su Lenkija. 1921 metų vasario mėnesį sudaryta politinė ir karinė Prancūzijos ir Lenkijos sutartis atspindėjo neigiamą *Quai d'Orsay* (t.y. Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos) požiūrį į Lietuvą. Lietuvių ir lenkų milicijos ir šaulių susirėmimai neutraliojoje zonoje buvo nuolatinių tarpusavio kaltinimų priežastis.

1921 m. sausio 7 d. grupė šaulių užpuolė lenkų kontroliuojamą Linkmenų miestelį ir, nukovę du lenkų kareivius bei paėmę penkis į nelaisvę, atsitraukė. Dėl šio įvykio kilo nesutarimų tarp Krašto apsaugos ministerijos ir šaulių vadovybės⁴⁵. Pavasarį vyko ginkluoti incidentai tarp lenkų milicijos ir lietuvių šaulių Punsko valsčiuje.

Nekontroliuojami ir spontaniški šaulių veiksmai kėlė nerimą Lietuvos vyriausybei, kuri vedė derybas su Tautų Sąjungos atstovais. Todėl 1921 m. balandžio 15 d. Lietuvos Generalinis štabas įsakė šauliams griežtai laikytis neutraliosios zonos linijos, nevykdyti aktyvių karo veiksmų. Pafrontės šauliams buvo uždrausta nešiotis ginklą ir atlikti rikiuotės pratybas arčiau kaip 10 kilometrų nuo neutraliosios zonos. Gintis nuo užpuolimų buvo leidžiama, bet patiemis pulti priešą uždrausta⁴⁶. LŠS viršininkas - V.Putvinskis tiesiogiai pakartojo šį įsakymą pafrontės šaulių skyrių vadams⁴⁷.

Kariai, nepatenkinti savavališkais šaulių veiksmais, reikalavo atitraukti pastaruosius nuo neutraliosios zonos, tačiau šauliams, kurių daugumą sudarė vietos gyventojai, kariuomenės statuto reikalavimai netiko. Šauliai dirbo žemę, laikė gyvulius ir taip buvo pririšti prie gyvenamosios vietos. Jie negalėjo ilgam palikti savo ūkių. Majoro J.Griciaus pranešime Generaliniam štabui rašoma, jog 1920-1921 metais šauliai neatliko visų karinių užduočių, o „jų veikimas susidėjo: apsaugojime mūsų užnugario įstaiigų ir telefono linijų, kovoje su prasiveržusiais per mūsų gynimo liniją prieš šnipais, o taip pat su vietiniais lenkams palankiais gaivalais“⁴⁸.

Iškilo dar viena problema: kai kurios partizanų grupės norėjo priklausyti nuo Šaulių sąjungos institucijos tik tiek, kiek centrinė vadovybė duodavo pinigų, maisto ir ginklų. Jauni vyrai rinkdavosi į būrius, kad galėtų apsiginti nuo lenkų plėšikavimų, o kartu ir norėdami paplėšikauti patys. Susibūrė grupės, kurių Centro valdyba nekontroliavo arba joms mažai turėjo įtakos. Dažnai lenkų žandarų sučiupti ir bijodami, jog bus sušaudyti kaip plėšikai, be teismo, tokių grupių dalyviai pasivadindavo Šaulių sąjungos nariais. Lenkija protestuodavo, kad Lie-

tuvos valdžia laužo susitarimus dėl neutraliosios zonos, siūsdama į ją ginkluotas grupes.

1921 metais paskutinis bandymas išspręsti Lenkijos ir Lietuvos konfliktą buvo Tautų Sąjungos pirmininko P. Hymanso pasiūlytas projektas. Pagal jį Lietuvą turėjo sudaryti du kantonai: Vilniaus ir Kauno, su atskiromis vyriausybėmis ir administracijomis, esant lenkų ir lietuvių kalbų paritetui. Centrinė vyriausybė privalėjo kontroliuoti karinius reikalus, prekybą, pramonę, paštą, telegrafą. Lietuva ir Lenkija turėjo sudaryti politinę, karinę ir ekonominę konvenciją.

1921 m. birželio 28 d. šiam projektui buvo pritarta Tautų Sąjungos Taryboje Ženevoje. Tuo tarpu Lietuvoje Hymanso planas sukėlė daugumos partijų ir visuomeninių organizacijų pasipriešinimą. Jeigu 1921 metų vasarą visuomenė dar diskutavo už ar prieš Hymanso planą, tai rudenį padorus pilietis, diplomato Petro Klimo žodžiais, „negalėjo hymansininku dėtis (...), jų buvo mažas būrelis, o antihymansininkų - legionas“⁴⁹. Šaulių sąjungos Centro valdyba, veikiamą tokių nuostatų ir antilenkiško eilinių šaulių nusistatymo, 1921 m. lapkričio 18 d. išdėstė savo požiūrį į Hymanso projektą:

Visa Lietuvos visuomenė, o ypač aktyviausioji ir jautriausioji jos dalis - Lietuvos šauliai, dėl gresiančio Lietuvos nepriklausomybei didžiausio pavojaus (...) yra apimta nepaprasto neramumo ir nervingumo. (...) Hymanso projekto priėmimas neišvengiamai sukeltų Lietuvoje tokių suiručių, kurių pasekmės dabar yra sunku atspėti, o apie projekto įgyvendinimą be skaudaus konflikto su Lietuvos visuomene nė kalbos negali būti.⁵⁰ Panašių visuomenės nuotaikų spaudžiamas Lietuvos Steigiamasis Seimas 1921 m. gruodžio 24 d. atmetė Hymanso planą, tuo pabaigdamas diskusijas apie federacinius planus.

Po LŠS reorganizacijos 1921 metais įvedus Vyriausiojo šaulių sąjungos karo instruktoriaus (toliau - VSSKI) instituci-

ją, išsiskaidžiusios šaulių grupės buvo sujungtos į stambesnius junginius. Zona prie demarkacinės linijos, šaulių dokumentuose dar vadinama pafrontės linija, buvo suskirstyta į keturis, o vėliau perorganizuota į tris rajonus. Pirmajame rajone (Širvintos, Ukmergė, Jonava, Kaišiadorys, Kruonis) veikė 5 šaulių partizanų grupės, susidedančios iš vietinių gyventojų, antrajame rajone (Alytus, Merkinė, Perloja) - 4 grupės, trečiajame (Kalvarija, Veisiejai, Lazdijai, Gražiškiai) - taip pat 4 grupės⁵¹.

Kiekvienas rajonas turėjo savo lauko štabą, kuriam vadovavo VŠSKI paskirtas rajoninis karo instruktorius. Jis kontroliavo karinį pasirengimą, apmokymą, ginklų laikymą, taip pat vadovavo šaulių būriams lenkų kontroliuojamoje teritorijoje⁵². Buvo sukurti penki šaulių fronto lauko štabai (ŠFLŠ): 1-asis - Kalvarijoje, 2-asis - Ukmergėje, 3-iasis - Utenoje, 4-asis - Alytuje, 5-asis - Kaune, 6-asis - Kaišiadoryse. Iš anarchistinių ir beveik nekontroliuojamų partizanų būrių, veikusių okupuotoje teritorijoje, buvo pradėtos organizuoti specialios partizanų grupės kovai su lenkų partizanais ir milicija. Kiekvienoje grupėje buvo apie 100-200 narių. Pirmoji grupė (štabas Šventežeryje) turėjo veikti Seinų, Augustavo, Suvalkų apskrityse, trečioji (štabas Tauragnuose) - Švenčionių, Danilovo, Dysnos, Vileikos, Ašmenos, Braslavo ir Voložino apskrityse, ketvirtoji (štabas Merkinėje) - Lydos, Baranovičių, Merkinės, Naugarduko, Nesvyžiaus, Gardino, Volkovysko, Bielsko, Słonimo, Sokolsko, Brastos, Obrino, Pružanų, Balstogės apskrityse, o šeštosios (štabas Kaišiadoryse) veiklos baras turėjo būti Vilniaus apskritis. Tiesioginiu visų grupių vadu buvo paskirtas LŠS Konspiratyvinio skyriaus viršininkas⁵³.

Į šaulių partizanų veiklos sritis buvo įtrauktos teritorijos, kurias Lietuvai nustatė 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartis

su Sovietų Rusija. Tačiau partizanų grupių veikla neapėmė tokios plačios teritorijos, nes grupės nebuvo pasirengusios vykdyti rimtesnių karinių operacijų. Grupių uždaviniai buvo puldinėti priešo igulus, sprogdinti tiltus ir geležinkelius, organizuoti naujus būrius.

Ar efektyvi buvo šių grupių veikla? Tarp Vilniaus krašto lietuvių sklandė gandai apie „Vilniaus krašto šaulius lietuvius“, kurie nuversdavo lenkų ešelonus su karo technika ir amunicija bei sprogdindavo tiltus⁵⁴. Vienoje ataskaitoje aptinkame 6-osios grupės štabo vado Juozo Zaunio pranešimą, kuriame rašoma, jog šauliai 1922 m. sausio 4 d. ketino įvykdyti geležinkelio diversiją, kai į Vilnių turėjo atvažiuoti Jozefas Pilsudskis. Pilsudskio atvykimo data buvo nukelta, ir, Zaunio teigimu, tai įvyko dėl jo grupės planuojamos teroristinės akcijos⁵⁵. 1923 m. gegužės 3 d. partizanai susprogdino geležinkelio tiltą per Kretunos upelį ir keliose vietose atakavo lenkų pasienio postus⁵⁶.

Šaulių partizanų grupėse buvo baltarusių, kovojančių už atsiskyrimą nuo Lenkijos. Be to, baltarusius viliojo alga ir maisto produktai, kuriuos teikdavo Lietuvos valdžia. Kita vertus, 1918-1920 metų geopolitinė padėtis lėmė lietuvių ir baltarusių sąjungą, tačiau baltarusių solidarume su Lietuva reiškesi ne tik integruojanti, bet ir dezintegruojanti tendencija⁵⁷. Kai 1920 m. spalio 8 d. atskiras baltarusių pėstininkų batalionas, vadovaujamas pik. A.Uspenskio⁵⁸ (bataliono adjutantu buvo V.Razumovskis), buvo evakuotas iš Vilniaus į Kauną ir reorganizuotas, dalis to pulko karininkų vėliau perėjo į Šaulių sąjungą.

1920 m. lapkričio 11 d. tarp Lietuvos ir Baltarusijos Liaudies Respublikos (BLR) buvo sudaryta slapta sutartis. BLR už simbolinį Lietuvos vyriausybės pripažinimą ir leidimą įsteigti atstovybę Lietuvoje bei paskolą įsipareigojo remti

Lietuvą ir leisti naudoti visas Lietuvoje esančias BLR karines pajėgas. Slapto susitarimo projekte Baltarusijos vyriausybė numatė „sukurti, vadovauti ir palaikyti tautines, politines ir profesines organizacijas, priešiškas okupacinei valdžiai“, vykdyti agitaciją prieš lenkus, „suorganizuoti baltarusių liaudies revoliucines-kovines pajėgas, glaudžiai susijusias su Lietuvos šaulių sąjunga“⁵⁹. Su Šaulių sąjunga buvo pasirašytas atskiras susitarimas.

Baltarusių grupes organizuoti padėjo ir jų veiklą koordinavo Lietuvos ministras be portfelio gudų reikalams Dominikas Siemaška. Jam tarpininkaujant pik. A.Uspenskiui buvo išduotas leidimas burti partizanų junginius Vilniaus, Druskininkų, Gardino ir Lydos apylinkėse, o buvusiam rusų armijos paporučikiui ltn. V.Razumovskiui išduota 5000 auksinų iš LŠS kasos organizuoti baltarusių sukilimą prieš lenkus⁶⁰.

Šaulių kovų su lenkais žuvusiųjų sąrašuose yra nemažai baltarusių. 1922 m. gegužės 23 d. Balstogėje karo lauko teismas mirties bausme nuteisė 4-osios partizanų grupės narius - baltarusius Andrejų Tamošiuką, Ivaną Sokavčiuką, Joną Kiseliuką, Demjaną Martyniuką. Dar du šios grupės nariai - Pantelejmonas Nečyporiukas ir Vasilijus Tamošiukas - buvo nuteisti kalėti iki gyvos galvos⁶¹. Baltarusių partizanams buvo numatytas savotiškas Lietuvos rytines sienas saugančio skydo vaidmuo. 1921 metais Lietuvos užsienio reikalų ministerijos memorandumas konstatavo, jog daugelis baltarusių veikėjų blaškosi tarp bolševikų, lenkų ir lietuvių; tinkamiausia Lietuvai būtų „juos suorganizuoti, kad jie Vilniaus ir Rytų politikos klausimuose mums tarnautų skydu“⁶². 1922 metų rugpjūčio mėnesį atsistatydinus Siemaškai, buvo pradėta tiesiogiai bendradarbiauti su Vilniaus krašto baltarusiais ir anti-lenkiškomis organizacijomis.

Dauguma šaulių partizanų grupių, kurios veikė neutraliojoje zonoje, ir po reorganizacijos gebėdavo atlikti tik lokalinio pobūdžio karines užduotis. Ketvirtąjo pėstininkų pulko vadas Kariuomenės vadui rašė, jog neutraliojoje zonoje, kur veikia kariuomenė, šauliai ir pasienio milicija, nėra tvarkos. 4-oji partizanų grupė, kurią sudarė apie 250 Merkinės apylinkės šaulių, vadovaujamų V.Razumovskio, savo buvimu tik apsaugojo Merkinę nuo užpuolimo. Anot karių, ši grupė „daugiau nieko neveikia. Razumovskio šauliai daugumoj baltarusiai, kuriems Lietuva rūpi tiek, kiek juos aprūpina“. Apie Perlojos „šaulių respubliką“ ir Perlojos šaulių partizanų kovas J.Matusas prirašė daug teigiamų dalykų, tačiau, anot karininkų, jie „savavališkai užpuldinėja lenkus, bet iškilus rimtam pavojui, šaukiasi kariuomenės pagalbos“⁶³.

Generalinio štabo viršininkas M.Katchė 1922 metų vasarą abejojo dėl Širvintų likimo:

Dabartinė milicija ir šauliai nesugebės Širvintų apginti, nes milicija dalinai ištvirkusi - užsiima girtuokliavimu, o jos rimtesnioji dalis išvarginta budėjimų dienos ir nakties metu, šauliai gi dėl drausmės stokos rimtos jėgos nesudaro - juos pirmieji prieš šūviai išsklaido.⁶⁴

Ir vis dėlto, nepaisant Katchės nuogaštavimų, lenkų partizanams nepavyko užimti Širvintų.

1922 metų pabaigoje VŠSKI institucija buvo likviduota. 1922 m. spalio 2 d. dėl vidinių konfliktų iš LŠS viršininko pareigų atsistatydino vienas iš Sąjungos įkūrėjų ir jos ideologų Vladas Putvinskis. Krašto apsaugos ministerija paskyrė naują LŠS viršininką - profesionalų karį Praną Klimaitį ir keletą padėjėjų -

karininkų. Anot LŠS Centro valdybos pirmininko V.Krėvės-Mickevičiaus pranešimo, 1923 m. lapkričio 21 d. visuotiniame šaulių suvažiavime VŠSKI štabas, įkurtas tarpininkauti tarp Šaulių sąjungos ir Krašto apsaugos ministerijos, savo darbo neatliko ir tik trukdė LŠS dirbti, o pašlijusius santykius su Krašto apsaugos ministerija sutvarkė LŠS viršininkas Klimaitis⁶⁵.

P.Klimaitis kaip nuolatinis žvalgybos skyriaus atstovas nuo 1922 m. birželio 20 d. dalyvavo URM tarpžinybinėje komisijoje. V.Putvinskio, kuris pabrėždavo savanorišką Šaulių sąjungos pobūdį, atsistatydinimas ir profesionalaus kario paskyrimas apribojo Sąjungos savarankiškumą. Ne visiems šauliams patiko žingsniai sąjungos sukarinimo link. Putvinskiui artimas LŠS Centro valdybos narys M.Mikelkevičius, taip pat pasisakęs prieš sąjungos sukarinimą ir karo drausmės statuto taikymą šauliams, buvo net kaltinamas bandymu kurti slaptą šaulių organizaciją.

VILNIAUS SEIMO RINKIMUOSE

Dar tebesvarstant Hymanso planą, Lenkija pradėjo rengtis Vilniaus krašto aneksijai. 1921 m. lapkričio 17 d. Lenkijos Steigiamasis Seimas nutarė vykdyti rinkimus ginčytinose teritorijose, Lydos ir Breslaujos apskrityse. 1921 m. lapkričio 30 d. Želigowskiis dekretu paskelbė, kad rinkimai į Vilniaus Seimą „Vidurio Lietuvoje“* įvyks 1922 m. sausio 8 d. Rinkimai į šį seimą vyko pusiau karinės padėties sąlygomis, o jų tikslas buvo, remiantis „laisvu gyventojų apsisprendimu“, ginklu pridengti užimtos terito-

Teritorija, kurioje buvo vykdomi rinkimai, apėmė „tikrąją Viduriniąją Lietuvą“, t.y. teritoriją, kurią valdė Laikinoji valdymo komisija (Vilniaus, Švenčionių, Trakų ir Ašmenos apskritys), bei Lydos ir Braslavo apskritys (Rinkimai į Vilniaus Seimą 1922 01 08: Tautų Sąjungos Kontrolės komisijos pranešimas 1922 03 20 // LCVA. F.383. Ap.7. B.353. L.45).

rijos inkorporavimą. 1921 m. gruodžio 14 d. nota Lietuvos Vyriausybė pareiškė oficialų protestą Tautų Sąjungai dėl šių rinkimų organizavimo. Rinkimų komisijose, anot Tautų Sąjungos Karinės komisijos vadovo pik. P.Chardigny, buvo beveik vien lenkų dvarininkai ir visuomenės veikėjai. Norėdami sudaryti legalumo iliuziją, o iš tiesų dar labiau sustiprinti neutraliosios zonos apsaugą, lenkai rinkimų dieną išvedė kariuomenę iš Vilniaus miesto⁶⁶.

LŠS agitavo, spausdino lapelius, laikraščius, raginančius boikotuoti rinkimus, ir per demarkacinę liniją slapta juos gabeno į Vilniaus kraštą. Laikinis Vilniaus lietuvių komitetas pareiškė, jog Vilniaus lietuvių visuomenė boikotuos rinkimus, spausdino antirinkiminę agitaciją, kurią dažnai konfiskuodavo policija. Šauliai ne tik platino agitacinę literatūrą, bet ir rinko vietinių gyventojų protestus dėl lenkų elgesio, jų parodymus apie rinkimų eigą ir metodus⁶⁷. Šie duomenys buvo reikalingi Lietuvos užsienio reikalų ministerijai.

LŠS rinkimų į Vilniaus seimą metu planavo ne tik fiksuoti pažeidimus, platinti paniškus gandus (kaip kontrpriemonę lenkų valdininkams, kurie grasino, jog tie, kas nedalyvaus rinkimuose, bus nubausti piniginėmis bandomis arba kalėjimu⁶⁸), įkalbinėti gyventojus gadinti rinkiminius biuletenius, bet ir kovoti teroristinėmis metodais. 1921 m. gruodžio 5 d. LŠS Žinių koncentravimo biuro (ŽKB) instrukcija numatė teroristiniams tikslams panaudoti specialias partizanų grupes, kurios turėjo suimnėti sargybinius rinkiminiuose punktuose, naikinti balsavimo urnas arba deginti rinkimines patalpas. Instrukcijoje buvo rašoma:

Terorui išnaudoti atskiras partizanų grupes, kurios privalo nieko nelaukiant suimnėti sargybas, naikinti urnas ar net deginti biurus, kame eis rinkimai, (...) provokacijos tikslais leisti įvairias paskalas, gandus ir didinti paniką. Nebloga būtų čia panaudoti represii-

ją bei gąsdinimus prieš tuos, kurie balsuotų arba balsuoti norėtų, pašalinti vieną kitą agitatorių ir skelbti, kad balsuojantiems gresia pavojus netekti gyvybės arba mantos.⁶⁹ Tokia instrukcija buvo ypač slapta, nes jos paskelbimas galėjo sukelti rimtas tarpautines komplikacijas. Teroro aktams vykdyti VŠSKI viršininkas S.Zaskevičius prašė Krašto apsaugos ministerijos išduoti „minimumą, be kurio šauliai negali apsieiti“, - 100 granatų, 80 „Parabellum“ sistemos revolverių, 4000 šovinių ir kapsulių granatoms⁷⁰. Revolverių ir šovinių Krašto apsaugos ministerija nedavė, o granatos buvo išduotos tik prieš pat Kalėdas - gruodžio 23 dieną. Propagandinę ir agitacinę literatūrą šauliai prie demarkacinės linijos gavo tik prieš Naujuosius metus. Gabenant granatas ir literatūrą per demarkacinę liniją, pasižymėjo šeši šaulio Petro Šiaudinio vadovaujami Daugėlišio valsčiaus būrio šauliai, per dvi dienas, spaudžiant šalčiui ir siaučiant pūgai, pristatę krovinį. Tačiau Vilnių siunta pasiekė tik sausio 6 dieną, todėl laiko išplatinti literatūrą liko labai mažai. Granatos visai nebuvo panaudotos.

Kyla klausimas: ar žinojo apie rengiamus teroristinius šaulių išpuolius lenkų pusė? 1922 m. sausio 20 d. naktį buvo įvykdytos kratos Vilniaus lietuvių ir baltarusių veikėjų butuose, o suimtieji uždaryti į kalėjimą. Buvo padarytos kratos Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto patalpose, „Vilniečio“ ir „Glos Litwy“ redakcijose. Ypač buvo domimasi agitacine medžiaga prieš „Vilniaus Seimą“ (o ši medžiaga patekdavo iš Lietuvos) ir Vilnijos lietuvių kontaktais su Lietuva⁷¹. M.Biržiškos teigimu, tarp Lukiškių kalinių pasklido gandas, kad suimtiesiems lietuvių veikėjams bus inkriminuojamas kratų metu pakištų sprogmenų laikymas.

1922 m. vasario 4 d. „Vidurio Lietuvos“ Laikinosios valdymo komisijos komiteto pirmininko Aleksandro Meyszto-

wicziaus įsakymu į Lietuvą buvo deportuoti 33 aktyviausi baltarusių ir lietuvių veikėjai⁷². Pateikti kaltinimai už šnipinėjimą ir antivalstybinę veiklą ir deportacija, o ne teismo procesas verčia daryti prielaidą, kad lenkų pusė nujautė apie slapčius Vilnijos lietuvių ryšius su šauliais partizanais, tačiau neturėjo pakankamai įrodymų. Kartu deportacija buvo kerštas už agitaciją prieš rinkimus į Vilniaus seimą.

Nepaisant iškilusių sunkumų, šaulių agitacija buvo efektyvi ne tik tarp lietuvių ir baltarusių, bet ypač tarp žydų, kurie mieliai platino jidiš kalba išspausdintus atsišaukimus⁷³. Lenkų agitacija rėmėsi „rimbo ir meduolio“ principu: žandarai suiminėjo nepatikimus asmenis ir grasino baudomis bei kalėjimu, tačiau buvo žadama sumažinti kainas už žemę, siūlomi leidimai žvejoti ežeruose, duoti malkų kurui etc.

Kandidatų į deputatus sąrašuose buvo vien lenkiškos arba prolenkiškos partijos ir organizacijos. *Polski Centralny Komitet Wyborczy, Rada Ludowa, Narodowy Bezpartyjny Polski Komitet Wyborczy* laikėsi inkorporacinės koncepcijos, tuo tarpu „*Odrodzenie*“, PZL, PPS Litwy i Bialej Rusi, *Polski Demokratyczny Komitet Wyborczy* buvo federacinės koncepcijos šalininkai⁷⁴. Rinkimų dieną lenkų kariuomenė iš Vilniaus buvo perdislokuota saugoti neutraliąją zoną. 13-ajam Vilniaus ulonų pulkui buvo skirta užduotis saugoti neutraliąją zoną nuo lietuvių partizanų puldinėjimų⁷⁵. Rinkiminiuose punktuose budėjo ne policininkai, o *Związek Bezpieczeństwa Kraju* organizacijos nariai.

Rinkimuose į Vilniaus seimą pagal oficialiąją lenkų statistiką iš 387 397 užregistruotų rinkėjų dalyvavo 249 325, arba 64,4%. Lenkų, kurie Vilniaus krašte sudarė 68,4% gyventojų, balsavo 83,8%. Tautinės mažumos boikotavo rinkimus. Balsavo 15% žydų ir tik 7% lietuvių (pusė jų iš Švenčionių apskrities) iš visų užre-

gistruotų rinkėjų⁷⁶. Nors lenkų istoriografinė tradicija teigia, jog Vilniaus seimo rinkimai buvo demokratinis Vilniaus problemos sprendimo kelias, jų negalima laikyti visaverčiais. Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisija savo ataskaitoje pažymėjo, jog komisijos, kurios organizavo rinkimų eigą, buvo sudarytos vien iš lenkų ir kad rinkikai balsuodavo nepateikę asmens dokumentų, liudijančių jų tapatybę, ir t.t.⁷⁷

Visi išrinktieji į Vilniaus seimą deputatai buvo lenkai. Prolenkiškas J. Aleksiuco vadovaujamas *Białoruski Związek Krajowy* baltarusių balsams pritraukti negavo nė vienos vietos. Už Baltarusijos atskirumą kovojęs Baltarusių Tautinis Komitetas (*Narodowy Komitet Białoruski*) 1921 m. sausio 10 d. pakvietė baltarusius boikotuoti rinkimus. Verta pažymėti, jog šaulių agitacija tarp baltarusių susilaukė atgarsio. Be to, nemaža šaulių žvalgų ir agitatorių Vilniaus krašte buvo baltarusiai⁷⁸.

Šauliai fiksuodavo pažeidėjimus rinkimų metu. Buvo nustatyta atvejų, kai rinkėjai metė po kelis balsus (Rimšės, Daugėliškiu, Tverečiaus, Ceikinių valsčiai), kai balsuodavo nepilnamečiai (Rimšės, Dūkšto valsčiai). Braslavo mieste lyje balsuoti vengę žydai buvo atgabenti prievarta. Šaulių žvalgai užfiksavo, kad gyventojams buvo grasinama ir gąsdinama kalėjimo bausmėmis⁷⁹.

Šia šaulių surinkta informacija diplomatiniam ginčui su Lenkija naudojosi Lietuvos diplomatai. Ji buvo platinama Europos šalių diplomatinuose sluoksniuose. Lietuvos užsienio reikalų ministerija dažnai prašė LŠS surinktos informacijos, nes „Eltos“ kanalais skleidžiamos medžiagos nepakako⁸⁰. Oficialiame rinkimų komisijos pranešime Lenkijos užsienio reikalų ministerijai teigiama, kad Vilniaus seimo rinkimai buvo sėkmingi dėl lietuvių vykdomų neutralios zonos puldinėjimų, dėl smukusio

Kauno valdžios populiarumo, dėl Lietuvos valstybės agentų aferų, dėl prolenkiškos neutraliosios zonos gyventojų, kurie neleido į „Vidurio Lietuvą“ prasisiverbti agitatoriams iš Lietuvos⁸¹.

Šauliai, agituodami prieš Vilniaus seimo rinkimus, patyrė nuostolių. Daugiausia žuvusių buvo baltarusių tautybės šauliai. Su antilenkiška literatūra suimtas šaulys partizanas Josifas Malmiga buvo sušaudytas. 1921 m. gruodžio 29 d. už antilenkiškos literatūros platinimą ir agitaciją lenkų žandarai užmušė šaulį partizaną Ivaną Krušą. Pagal ypatingosios padėties „Vidurio Lietuvoje“ įstatymus už rinkimų boikotą buvo suimti partizanai Vasilijus Stankevičius, Jonas Mateičiukas, Jonas Drozdas, Andrius Gončarukas⁸².

1922 m. vasario 1 d. susirinkęs Vilniaus seimas siekė vieno - „besąlygiškai inkorporuoti „Vidurio Lietuvą“ į Lenkiją“⁸³. Jis svarstė tik Vilniaus krašto įjungimo į Lenkijos valstybę klausimą.

PRIE ŠIRVINTŲ IR GIEDRAIČIŲ

Vilniaus krašto įjungimas į Lenkijos sudėtį ir 1922 m. kovo 29 d. Lietuvos prezidento Aleksandro Stulginskio pasirašytas žemės reformos įstatymas, kuris eliminavo lenkų dvarininkų ekonominę įtaką Lietuvoje, sustiprino įtampą tarp lenkų ir lietuvių. 1922 m. balandžio mėnesį Genujos konferencijoje lenkai kaltino lietuvius „mažumų persekiojimu“ ir siekė, kad neutralioji zona būtų pasidalyta. Demarkacinėje zonoje susidarė laikinumo būsena, dėl kurios labiausiai kentėjo vietiniai gyventojai. Užtikrinti jų saugumą tapo svarbiu uždaviniu tiek lenkams, tiek lietuviams. To negalėjo padaryti nei lenkų milicija, nei lietuvių šauliai partizanai, kurie dažnai kovojo tarpu-

savyje, kai tuo tarpu gyventojai toliau kentėjo nuo užpuodinėjimų ir plėšimų.

Generalinis štabas nuolat perspėdavo šaulius nevykdyti jokių operacijų prie demarkacinės linijos, neaštrinti įtampos ir gintis tik užpuolimo atveju. Tačiau šie įsakymai mažai padėdavo - spontaniški susirėmimai neutraliojoje zonoje vykdavo nuolat. Po Vilniaus seimo rinkimų išvykus Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijai, nebeliko tarpininko tarp lietuvių ir lenkų.

Ypač aktyvūs kovos veiksmai buvo Širvintų–Giedraičių apylinkėse, kur lenkų partizanų arba milicijos (MLPN) pajėgas sudarė apie keli šimtai kovotojų. Jiems vadovavo buvęs Kauno miesto milicijos viršininkas, perbėgęs į lenkų pusę ir tapęs Vilniaus krašto MLPN vadu, Virbalis (slapyvardis „Daktaras Sartonas“). Lenkų partizanai siekė išvyti lietuvių miliciją ir šaulius iš Širvintų ir užimti neutraliąją zoną Širvintų rajone. „Sartono“ grupė buvo įsitvirtinusi Zubovo dvare Varviškės kaime. Čia lenkai įkūrė „Varviškės respubliką“, lenkišką „Perlojos respublikos“ analogą. Prieš „Varviškės respubliką“ kovojo lietuvių milicija ir šauliai, savo būstine pasirinkę Širvintas. 1922 m. birželio 8 d. kovose palei Varviškės kaimą buvo paimtas ir nukankintas aštuoniolikmetis šaulys Juozas Šlaviką⁸⁴.

1922 m. birželio 13 d. lenkų partizanai užpuolė Širvintas. Per susirėmimą vienas šaulys pateko į nelaisvę ir buvo sušaudytas. Liepos 22 dieną lietuvių šauliai ir neutraliosios zonos milicininkai puolė Ramoškų kaimą. Operacijos metu žuvo vienas šaulys. Liepos 24-25 dienomis stambios lenkų pajėgos (200 žmonių su 4 kulkosvaidžiais ir 2 minosvaidžiais)* puolė Širvintas, bet buvo atremti milicijos ir šaulių. Liepos 27 dieną lenkai užėmė Giedraičius, apiplėšė mieste-

* Šiuos duomenis pateikia lietuvių šaltiniai. Žr. *A.Rukša*. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės: Lietuvių-lenkų santykiai ir kovų pradžia. Cleveland, 1981. T.2. P.401-402.

Naujas lenku smurtas.

Lenkai, pasiremdami neteisėtu Tautų Sąjungos Tarybos sprendimu apie neutralinės juostos padalinimą, sutraukę dideles karines pajėgas Valkininkų—Varėnos rajone, padarė naują smurtą prieš Lietuvą. Kadangi mūsų vyriausybė Tautų Sąjungos sprendimo nepriėmė, tai mūsų kariuomenė neperžengė neutralinės juostos, kad pasipriešintų lenkų smurtui. Bet labai didelį pasipriešinimą lenkams padarė vietos šauliai ir partizanai, kurie daug kartų viršijantiems lenkų kariuomenės dalims sudavė skaudžių smūgių. Nuo kai kurių kaimų lenkai net po tris kartus buvo atmušti. Vis tik vietos gyventojai nuolat didinamas lenkų kariuomenės dalis visai atremti nepajėgė, ir tokiu būdu lenkai užėmė gelžkelio ruožą tarp Valkininkų ir Varėnos. Kaip žinoma, šis gelžkelio ruožas, nebūdamas lenkų rankose, neleido jiems naudotis gelžkelio Vilnius — Gardinas. Labai tenka paabejoti, ar dabar tuo gelžkelio lenkams pavyks nustatyti susisiekimą tarp Vilniaus ir Gardino, nes naujai užimtas ruožas eina vietomis, apgyventomis grynai lietuviais, kurie lenkams kiekviena proga keršys už jų naują smurtą. Tuo tarpu tas gelžkelio ruožas reikalingas didelio ir ilgo taisymo, nes vietos šauliai ir partizanai atsitraukdami jį smarkiai sunaikino.

Ivykusiuose šiame rajone tarp lenkų kariuomenės ir mūsų šaulių ir partizanų mūšiuose, iš abiejų pusių yra žuvusių ir daug sužeistų. Žymi dalis vietos šaulių ir partizanų pasitraukė iš savo gyvenamų vietų į mūsų pusę. Yra paimtų belaisvėn lenkų karininkų ir kareivių. Puolimą lenkai pradėjo vasario 15 dieną, ir tik po keturių dienų užėmė minėtą ruožą.

lio gyventojus ir atsitraukė⁸⁵. Rugsėjo mėnesio viduryje jau lietuviai atakavo Varviškę, norėdami sunaikinti pavojingą priešininką, tačiau buvo priversti atsitraukti. „Daktaro Sartono“ grupė dar labiau įsitvirtino Gubovo dvare⁸⁶.

1922 metų lapkričio mėnesį „Sartono“ grupė bandė kelis kartus pulti Širvintas, bet buvo priversta atsitraukti. Ir vis dėlto, pamažu didindami spaudimą, 1922 metų lapkričio pabaigoje lenkų partizanai Širvintų-Giedraičių rajone kontroliavo beveik visą neutraliąją zoną. Čia buvo pradėtos telkti didelės lenkų partizanų pajėgos, kurios siekė užimti šią zoną dar iki Ambasadorių konferencijos sprendimo.

Tuo metu įvyko keletas žiaurių ekscesų. 1922 m. lapkričio 9 d. nežinomi asmenys (lietuvių teigimu, tai padarė lenkų partizanai) nužudė penkis Liubavo miestelio lietuvius - studentą, mokytoją, du milicininkus ir raštvedį. Šis incidentas, sukėlęs didelę antilenkiškų protestų bangą Lietuvoje, atsitiko prieš pat Pirmojo Lietuvos Seimo atidarymą. 1922 m. gruodžio 3 d. lenkų partizanai užpuolė Kučiūnų bažnytkaimį (11 klm. nuo Lazdijų) ir nužudė septynis civilius gyventojus lietuvius. Tokie teroro veiksmai darė neigiamą įtaką neutraliosios zonos gyventojams, kurie dar ir veikiami lenkų partizanų įsakymų nemokėti mokesčių „Kauno valdžiai“, o mokėti rinkliavas lenkų pusei, netarnauti Lietuvos kariuomenėje, krypo į lenkų pusę. Taip 1922 metų pabaigoje Širvintų miestelio gyventojai slapta nuo Lietuvos administracijos jau pradėjo mokėti mokesčius ir kontribucijas lenkams⁸⁷.

1922 m. gruodžio 12 d. krašto apsaugos ministras B.Sližys informavo ministrą pirmininką E.Galvanauską apie sunkią padėtį Vilniuje:

Teroras ir agitacija veikia gyventojus. Net mums palankūs ir pirmiau energingai kovoję prieš lenkus gyventojai, negaudami iš mūsų

pusės realios paspirties, pradeda silpnėti, linkti lenkų pusėn ir slapta mokėti mokesčius.⁸⁸ Stiprinti neutraliosios zonos apsaugą neužteko jėgų ir lėšų. 4-osios pėstininkų divizijos bare užkardų postai stovėjo kas 3-8 kilometrai. Pro tokius tarpus prasmukdavo partizanai, kontrabandininkai ir kriminaliniai nusikaltėliai. Juos sulaikant į pagalbą buvo kviečiami šauliai.

1923 metų pradžioje vėl suaktyvėjo kovos Širvintų-Giedraičių ruože. Naujųjų metų naktį lenkų partizanai bandė pulti Širvintas. Atsakydama į šią akciją, Širvintų milicija ir šauliai užpuolė lenkų štabą Avižonyse. Operacijos metu buvo nukauta 10 lenkų partizanų ir keli civiliai. Trys lenkų partizanai buvo atgabenti į Širvintas ir karo lauko teismo nuosprendžiu sušaudyti⁸⁹. Po šio incidento lenkų reguliariosios kariuomenės dalys, prisidengusios MLPN pavadinimu, užėmė keletą kaimų neutraliojoje zonoje.

1923 m. sausio mėnesį Lietuvos ypatingoji rinktinė užėmė Klaipėdos kraštą. Šis lietuvių žingsnis paskatino Tautų Sąjungos Aukščiausiąją Tarybą sujungti Vilniaus ir Klaipėdos klausimus ir įgyvendinti *quid pro quo* principą: Klaipėdos kraštą perduoti valdyti Lietuvai, Vilnių palikus Lenkijai. Pagal Hymanso pateiktą projektą Tautų Sąjungos Aukščiausiojoje Taryboje 1923 m. sausio 3 d. neutralioji zona buvo padalyta ir išvesta nauja demarkacinė linija pagal Gardino-Vilniaus-Daugpilio geležinkelį. Mūsų arenos - Giedraičiai, Širvintos ir „Varviškės respublika“ - atiteko Lietuvai.

Lietuvos *charge d'affaires* Berlyne V.Sidzikauskas pareiškė, jog lietuviai priešinsis karine jėga, jeigu lenkai mėgins užimti neutraliąją zoną, bet Tautų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Rene Vivianis pagrasino Tautų Sąjungos sankcijomis, kokios taikomos agresoriui⁹⁰.

1923 m. kovo 15 d. Tautų Sąjunga galutinai nustatė rytines Lenkijos sienas su Sovietų Sąjunga ir Lietuva. Siena su Lietuva nustatyta atsižvelgus į realią *status quo*. Lietuvos vyriausybė, laikydamasi Vilniaus sugrąžinimo politikos, šios sutarties nepripažino, tačiau kariuomenei buvo įsakyta nesipriešinti, jeigu lenkai mėgins užimti savo zoną⁹¹. Priešintis neutraliosios zonos užėmimui buvo planuojama tik vietinių gyventojų, t.y. šaulių partizanų, jėgomis. Nors didelių mūsų nebuvo, dalijantis neutraliąją zoną, įvyko keletas karinių susidūrimų. Nuo kovo 14 iki kovo 23 dienos Lietuvos III pėstininkų divizija neteko 3 nukautų karių, 13 buvo sužeista, o 9 pateko į nelaisvę⁹².

Susidūrimai tarp lenkų ir lietuvių nereguliarųjų junginių tęsėsi iki gegužės vidurio. Pagrindine kovos arena vėl tapo „Varviškės respublika“. Varviškė turėjo patekti Lietuvos priklausomybėn, tačiau čia įsitvirtinę „Sartono“ partizanai nenorėjo pasitraukti ir paskelbė Varviškės „nepriklausomybę“. Vienintelis šios „nepriklausomybės“ atributas buvo „Vidurio Lietuvos“ pašto ženklų žymėjimas Varviškės antspaudu nuo kovo 15 dienos. Ankstyvą kovo 27 dienos rytą stambios lietuvių milicijos ir šaulių pajėgos, remiamos iš Alytaus atsiųsto kareivių bataliono, atakavo Gubovo dvarą ir likvidavo „Varviškės respubliką“. Per mūsų žuvo ir pats Virbalis („Daktaras Sartonas“)⁹³. Iš viso 1923 metų kovo-balandžio mėnesiais Širvintų apylinkėse lietuvių šauliai ir milicininkai nukovė 18 lenkų partizanų.

NUORODOS

¹ R.Dmowski. Polityka polska i obudowanie panstwa. Hanower, 1947. T.2. S.80.

² J.Bardach. O dawniej i niedawniej Litwie. Poznan, 1988. S.236, 271.

³ S.Stomma. Trudne lekcje historii. Krakow 1998. S.36-40.

⁴ Raport Pacewicza 1919 08 09 // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau - LCVA).

1923 metų balandžio pabaigoje lenkai užėmė savo neutraliosios zonos dalį. Toliau karinių veiksmų eskalavimas ir partizaninių grupių rėmimas grėsė Lietuvai rimtu kariniu konfliktu su Lenkija ir Tautų Sąjungos sankcijomis. Gegužės 15 d. šaulių partizanų grupės buvo panaikintos. Lietuvos pasienio divizijų pulkai užėmė savo neutraliosios zonos dalį ir išstatė sargybas, o lenkų reguliarią kariuomenę pakeitė pasienio policijos dalys (*Korpus Ochrony Pogranicznej*), kuriose buvo apie 9000 policininkų. Pasienio policininkais tapo ir buvę partizanai iš MLPN. Nustačius pasienio liniją ir panaikinus neutraliąją zoną, lenkų ir lietuvių susidūrimų beveik neužfiksuota. Prasidėjo naujas Lietuvos ir Lenkijos santykių etapas.

IŠVADOS

1920 metų pirmoje pusėje Lietuvos šaulių sąjungos būrių veikla buvo inertiška, o kilus pavojui, atsirasdavo organizacinių ir būrių tarpusavio sąveikos problemų. Susirėmimai tarp lenkų ir lietuvių paramilitarinių struktūrų neutraliojoje zonoje prasidėjo 1920 m. lapkritį ir tęsėsi iki 1923 m. gegužės. 1920-1923 metais Šaulių sąjunga, organizuodama šaulių partizanų grupes, bandė apginti lietuviškų kaimų gyventojus neutraliojoje zonoje ir išlaikyti ginčytinas teritorijas. Šauliai partizanai, formaliai būdami savanoriais, galėjo reikštis tuose rajonuose, kuriuose, Kauno protokolo varžoma, negalėjo veikti Lietuvos kariuomenė.

F.929. Ap.2. B.750. POW maištas 1919. L.113.

⁵ Aplinkraštis Nr.17 // Ten pat. F.561. Ap.2. B.III. LŠS slapti raštai 1921-1922. L.2.

⁶ Ten pat. B.41. L.61-69.

⁷ Steigiamojo Seimo darbai (toliau - SSD). 1920 09 17. Posėdis 42.

⁸ Visiems Lietuvos šauliams. Įsakymas Nr.1. 1920 10 05; Kariuomenės įsakymas Nr.466.

- 1920 10 29 // LCVA. F.561. Ap.2. B.152. Dėl šaulių daromų kraty. 1920. L.18, 46.
- ⁹ B.Š. Lietuvi, kas tavo didžiausias priešas? // Trimitas. 1923. Nr.159. P.3.
- ¹⁰ Trimitininkas. Lietuvos šakalai // Ten pat. Nr.162. P.2-3.
- ¹¹ A.E.Semm. The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question 1920-1928. Leiden, 1966. P.235.
- ¹² Č.Laurinavičius. Lietuvos-Sovietų Rusijos sutartis. Vilnius, 1992. P.143-144.
- ¹³ Č.Laurinavičius. Lietuvos-Sovietų Rusijos... P.102.
- ¹⁴ P.Lossowski. Po tej i tamtej stronie Niemna: Stosunki polsko-litewskie 1933-1939. Warszawa, 1997. S.148.
- ¹⁵ Vyriausybės Žinios. 1920 09 26.
- ¹⁶ Trimitas. 1920. Nr.9. P.24.
- ¹⁷ B.Makauskas. Vilnijos lietuviai 1920-1939. Vilnius, 1991. P.24.
- ¹⁸ J.Matusas. Lietuvos Šaulių sąjungos istorija. Kaunas, 1939. P.50-52.
- ¹⁹ ŠFŠ viršininko M.Šalčiaus pranešimas 1920 10 11 // LCVA. F.561. Ap.2. B.4295. L.54.
- ²⁰ J.Matusas. Op. cit. P.53.
- ²¹ G.Vaskela. Žemės reforma Lietuvoje 1919-1940: Analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III-IV dešimtmečiais tendencijas. Vilnius, 1998. P.157.
- ²² "Lietuvos Įstatymai: Sistematuotas Įstatymų, instrukcijų ir Įsakymų rinkinys / Red. A.Kriščiukaitis. Kaunas, 1922. P.872. 1927 m. Žemės reformos valdyba patvirtino eiliškumą kariams savanoriams žemei gauti. Šeštoje pozicijoje atsidūrė šauliai ir partizanai, dalyvavę kovose ir pristažę atitinkamas pulkų ar aukštesniųjų vadų pasirašytas pažymas (G.Vaskela. Žemės reforma... P.159).
- ²³ Č.Laurinavičius. The Baltic States between East and West: 1918-1940 // Lithuanian Foreign Policy Review. 1998. Nr.1. P.89.
- ²⁴ P.Lossowski. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918-1920. Warszawa, 1966. S.161.
- ²⁵ G.Lukomski. VJalka Rzeczypospolitej o kresy polnocno-wschodnie 1918-1920: Polityka i dzialania militarne. Poznan, 1994. S.158.
- ²⁶ Zr. A.Rukša. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės: Lietuvių-lenkų santykiai ir kovų pradžia. Cleveland, 1981. T.2. P.319.
- ²⁷ Trimitas. 1920. Nr.12. P.10.
- ²⁸ LCVA. F.1054. Ap.1. B.1. Slapti Įsakymai ir instrukcijos. 1919-1921. L.153.
- ²⁹ LŠS CV ŽKB darbuotės apžvalga 1922 06 27 // Ten pat. F.561. Ap.2. B.279. CV Įstaigų veikimas. L.2.
- ³⁰ A.Anusauskas. Lietuvos slaptosios tarnybos 1918-1940. Vilnius, 1993. P.83.
- ³¹ A.Anusauskas. Ibid. P.84, 107.
- ³² LCVA. F.561. Ap.2. B.154. VŠSKI Įsakymai 1921-1922. L.78.
- ³³ S.Vansevičius. Teisinis režimas Vilniaus krašte 1920-1939. Vilnius, 1973. P.15.
- ³⁴ Op. cit. P.15.
- ³⁵ Neutraliosios zonos apsaugos stovis // LCVA. F.929. Ap.3. B.360. Lietuvos kariuomenės karo veiksmų su lenkais dienyas 1922-1923 m. L.18.
- ³⁶ A.Anusauskas. Op. cit. P.104.
- ³⁷ LCVA. F.561. Ap.2. B.137. LŠS Centro valdybos sąmata 1921-1922. L.10.
- ³⁸ P.Džiuvės pranešimas ŠFŠ 1920 12 02 // Ten pat. F.929. Ap.3. B.201. L.14.
- ³⁹ J.Matusas. Op. cit. P.54-59.
- ⁴⁰ Bataliono vado mjr. J.Petruičio raportas II PP vadui // Ten pat. B.75. Karo veiksmų realiacijos, dienyai ir šaulių dalyvavimas kovose 1919-1920. L.42.
- ⁴¹ II PP vado pranešimas 1920 12 06 // Ten pat. L.40-41.
- ⁴² Ten pat. L.4.
- ⁴³ Bylekas. Ginklo vienybės reikalu // Trimitas. 1920. Nr.13. P.5.
- ⁴⁴ A.E.Semm. Op. cit. P.58.
- ⁴⁵ J.Matusas. Op. cit. P.64.
- ⁴⁶ GŠ viršininko raštas LŠS CV pirmininkui 1921 04 15 // LCVA. F.929. Ap.2. B.321. Susirašinėjimas su GŠ viršininku apie šaulių karo veiksmus fronte su lenkais 1921. L.14.
- ⁴⁷ LŠS viršininko telefonograma pafrontės skyrių vadams 1921 04 21 // Ten pat. F.1054. Ap.1. B.1. L.127.
- ⁴⁸ Pranešimas GŠ vadui. 1921 09 20 // Ten pat. F.929. Ap.3. B.321. L.69.
- ⁴⁹ P.Klimas. Lietuvos diplomatijos tarnyboje. Vilnius, 1991. P.41-42.
- ⁵⁰ Trimitas. 1921. Nr.46. P.29.
- ⁵¹ VŠSKI Įsakymas Nr.4. 1921 12 02 // LCVA. F.561. Ap.2. B.115. L.4.
- ⁵² Aplinkraštis Nr.1a. 1921 11 28 // Ten pat. B.111. LŠS slapti raštai 1921-1922. L.71-72.
- ⁵³ LŠS grupių sąrašas 1922 09 29 // Ten pat. F.929. Ap.3. B.380. Šauliai, partizanai, pasienio milicija 1922. L.200.
- ⁵⁴ Vikt.Biržiška. Neužgijusios žaizdos: Atsiminimai iš Vilniaus, 1920-1922 m. Kaunas, 1936. P.69.
- ⁵⁵ LCVA. F.1054. Ap.1. B.25. Bendroji slaptų raštų byla 1923. L.133.
- ⁵⁶ V.Šiaudinis. Vilniaus krašto lietuvių pasipriešinimas Lenkijos okupacijai // Lietuvos rytai. Vilnius, 1993. P.197.
- ⁵⁷ Č.Laurinavičius. Lietuvos-Sovietų Rusijos... P.107-108.
- ⁵⁸ Pulk. A.Uspenskis 1918—1919 06 15 vadovavo pirmajam baltarusių pėstininkų pulkui, kuris

buvo išformuotas spaudžiant lenkams ir nepardžius jokio karinio aktyvumo (*V.Lescius*. Lietuvos kariuomenė. 1918-1920. Vilnius, 1998. P.333).

⁵Š. *Liekis*. Rytų Lietuva ir Baltarusija // Lietuvos sienų raida: Mokslo duomenys apie lietuvių tautą, jos valstybę ir sienas. Vilnius, 1997. T.2. P.379.

⁶⁰LŠS CV posėdis 1920 09 07 // LCVA. F.561. Ap.2. B.44. L.23.

⁶¹Ten pat. F.1054. Ap.1. B.26. Bendroji slapčių raštų byla 1922. L.92.

⁶²Š. *Liekis*. Op. cit. P.374.

⁶³IV pėstininkų pulko vado raportas Kariuomenės vadui 1923 03 07 // LCVA. F.929. Ap.3. B.432. Šauliai, pasienio milicija, partizanai 1923. L.15.

⁶⁴GŠ viršininko raštas URM 1922 06 20 // Ten pat. B.359. Susirašinėjimas su operacijų skyriaus viršininku 1922. L.63.

⁶⁵Visuotinis šaulių sąjungos suvažiavimas // Trimitas. 1923. Nr.167. P.15.

⁶⁶A. *Srebrakowski*. Sejm Wilenski 1922 roku: Idea i jej realizacja. Wrocław, 1993. S.77.

⁶⁷R. *Žepkaitė*. Diplomacija imperializmo tarnyboje. Vilnius, 1980. P.160.

⁶⁸M. *Biržiška*. Vilniaus Golgota. 2-asis leid. Vilnius, 1992. P.148-149.

⁶⁹ŽKB instrukcija Nr.B. 1921 12 05 // LCVA. F.1054. Ap.1. B.14. KAM VŠSKI štabas. „Vilniaus rinkimai“. L.28.

⁷⁰VŠSKI raštas KAM 1921 12 10 // Ten pat. L.52-53.

⁷¹M. *Biržiška*. Vilniaus Golgota. P.155.

⁷²B. *Makauskas*. Op. cit. P.29.

⁷³LŠS Konspiratyvinio skyriaus dėl rinkimų į Vilniaus Seimą darbuotės santrauka 1922 03 20 // LCVA. F.383. Ap.7. B.353. Rinkimai į Vilniaus Seimą. 1922. L.11.

⁷⁴A. *Srebrakowski*. Op. cit. S.66. *S.Vansevičius*. Op. cit. P.26-27.

⁷⁵A. *Srebrakowski*. Op. cit. S.77.

⁷⁶Žr. Wybory do Sejmu w Wilnie 8 stycznia 1922. Oswietlenie akcji wyborczej i jej wyników na podstawie źródeł urzędowych przez Gen. Komisarjat Wyborczy. Wilno, 1922. S.6.

⁷⁷Tautų sąjungos Karinės kontrolės komisijos pranešimas 1922 03 20 // LCVA. F.383. Ap.7. B.353. L.47.

⁷⁸Vyr. ltn. V.Pridotko pranešimas VŠSKI 1922 01 11 // Ten pat. F.1054. Ap.1. B.14. L.9.

⁷⁹Ten pat. F.383. Ap.7. B.353. Rinkimai į „Vilniaus Seimą“. L.13.

„Lietuvos pasiuntinio Londone Naruševičiaus telegrama URM 1922 01 18 // Ten pat. L.96.

⁸¹A. *Srebrakowski*. Op. cit. S.79.

⁸²LCVA. F.561. Ap.2. B.355. Užmuštų, sužeistų ir nukentėjusių šaulių sąrašai. 1923. L.20, 124, 127.

⁸³W. *Meyszowicz*. Gąwedy o czasach i ludziach. Londyn, 1983. S.330.

⁸⁴Partizano karžygio mirtis // Trimitas. 1922. Nr.30. P.16-18.

„Įvykiai bei padėtis bare ir neutralioje zonoje. 1922 // LCVA. F.929. Ap.3. B.367. L.47-50, 107-108; B.360. L.10-14.

⁸⁶P. *Lossowski*. Stosunki... S.403.

⁸⁷1-ojo PP vado raportas GŠ viršininkui 1922 11 27 // LCVA. F.929. Ap.3. B.367. L.141.

⁸⁸KAM raštas ministrui pirmininkui 1922 12 12 // Ten pat. B.360. L.23.

⁸⁹Ten pat. L.43-45.

⁹⁰A. *E.Senn*. Op. cit. P.111. *Sidzikauskas V.* Lietuvos diplomatinės paraštėje. Vilnius, 1994. P.95.

⁹¹LCVA. F.929. Ap.3. B.360. L.84.

⁹²Ten pat. L.119.

⁹³Ten pat. L.121, 154, 164.

Gauta 2004 06 17
Parengta 2004 07 18

Vygtantas VAREIKIS

BORDER INCIDENTS

The Partisan Activities of Lithuania's Šauliai
Abstract

The article examines an important aspect of Lithuanian history in the period after World War I. The relations between the Lithuanians and the local Polish population, whose confidence in the superiority of the 'gentry nation' over the 'peasant nation' bordered on the eccentric, were strained. The distrust of 'aliens' from both sides developed anti-Polish and anti-Lithuanian stereotypes and conflicts during the first years of Independence. The Lithuanian Riflemen Association was a paramili-

tary organization formed during the struggle for independence and intended to safeguard the freedom of the new Lithuanian Republic. Aspects of the Polish-Lithuanian conflict over the Vilnius Region, the ideological basis of the Association and its position with regard to the Poles, the riflemen/partisans' activities on the Lithuanian border with Poland in 1920-1923 are analyzed in this article which draws on unpublished materials from the Lithuanian State Archive.